

G'AFUR G'ULOM ASARLARINI IMMANENT VA KONTEKST YONDASHUVLARI ASOSIDA TAHLIL QILISH

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.025>

Saidova Nodira Mustakimovna

Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada adabiyot darslarilarini o'tish mobaynida olib boriladigan amaliy ishlar, asar tahlili, shu bilan birga pedagogik texnologiyalardan misol tariqasida immanent va kontekst yondashuvlari ko'rib chiqilgan. Bunda G'afur G'ulomning asarlari immanent va kontekst yondashuvlari asosida tahlil qilingan. Zamonaviy ta'limda yangilik sanalgan immanent yondashuvi va kontekst yondashuvlariga izoh berilgan.

Kalit so'zlar: Milliy mafkura, milliy qadriyat, pedagogik texnologiya, immanent, kontekst

Mustaqil izlanish, mafkura, ma'naviyat, axloqiy tarbiya, umuminsoniy qadriyatlar, milliy istiqloq g'oyasi immanent yondashuv, kontekst yondashuv, pedagogik texnologiyalar, o'z-o'zini tarbiyalash.

Ta'lim tizimini tubdan isloh qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifasi sanaladi. Bugungi davr o'qituvchisining har tomonlama zukko, bilimli, dono va albatta kuchli salohiyatli bo'lishi Ta'lim to'g'risidagi qonunda ham o'z ifodasini topgan. Shunday ekan, kitobxonlikka jalb qilish va kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirish bugungi pedagog kadrlardan jonbozlikni talab qiladi. Buning uchun zamonaviy ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish maqsadida fanda yangi pedagogik texnologiyalarga yondashgan holda ta'lim berish maqsadga muvofiqdir. Ta'lim sifati oshirishda pedagogik texnologiyalar juda ahamiyatli sanaladi. O'zbekiston ta'limi maydoniga endigina qadam qo'yayotgan yangi yondashuvlar-immanent va kontekstual tahlil bugungi kitobxon uchun ilm sarhadlarini egallashda samarali natija beradi.

O'sib kelayotgan yosh avlod ilk ta'lim-tarbiyani maktab ostonasidan boshlaydi. Bunda o'qituvchi-murabbiy yelkasiga kattagina mas'uliyat yuklatiladi. Bilamizki, har qanday inson salohiyati tarbiyaviy faoliyatsiz, keng dunyoqarashsiz amalga oshmaydi. Yosh avlodni mukammal inson sifatida kamol topishida o'qituvchilarning o'zni va mehnati beqiyosdir. Buning uchun o'qituvchi ma'naviyatli, ma'rifatli keng mushohadali bo'lmog'i lozim. Ma'naviyat -ma'rifat, axloq singari tushunchalar har bir pedagog xodimning shuuriga aylanmog'i lozim. Shunday ekan, eng avval o'quvchiga tanlab o'qishni o'rgatgan holda, badiiy asar ustida to'xtalamiz. Zamonaviy ta'limda endi bo'y cho'zib kelayotgan, asar tahlilida juda qo'l keladigan

texnologiyalar-immanent va kontekst yondashuvlarining xususiyatlarini ko'rib chiqamiz:

--kontekst atamasi (lotincha contextus—yaqin bog'lanish,bog'lanish) XX asr oxiridan boshlab zamonaviy filologiyaga kirib kelgan;

- adabiyotshunoslikda esa adabiy asar va undan tashqaridagi ,ham adabiy matnli,ham badiiy va matndan tashqari asoslar (tarjimayi holi,dunyoqarashi,ijodkorning o'ziga xosligi) o'rtasidagi cheksiz bog'lanish sohasidir.Ijodkor ijodining kontekslari juda xilma-xil bo'lib,ko'p jihatdan adabiy asarlarning xususiyatlarini bog'laydi. Kontekstual yondashuv badiiy matnda biografik, tarixiy, adabiy, madaniy, ijtimoiy va boshqa aloqalarni o'rnatadi. "Yaqin" kontekst M.M.Baxtin e'tiroficha, asarning ijodiy tarixi, muallif haqidagi biografik ma'lumotlar va adabiy kontekstni o'z ichiga oladi. "Uzoq" kontekstlar – an'analar nuqtai nazaridan madaniy-tarixiy, ijtimoiy, mifologik, adabiy jarayon sanaladi. Bir qarashda, kontekstual yondashuv immanentdan ko'ra soddaroq. Ammo A.F. Losev shunday deb yozgan edi: "Ko'p adabiy va lingvistik kategoriyalar orasida matn va kontekst kategoriyalari diqqatni tortadi. Ular har doim umumiy tushunarli hisoblangan va ularning lingvistik, adabiy va san'atshunoslik tahliliga juda oz kiritilgan. Biroq, bu erda ham katta qiyinchiliklar mavjud. Shuni esda tutish kerakki, ilm-fandagi eng qiyin narsa bu intuitiv ravishda tushunarli va birinchi qarashda hech kimga qiyinchilik tug'dirmaydigan narsadir . chet el olimlari " Kontekst odatda , qandaydir tarzda berilgan matnni o'zgartirish" deb bilishadi.

-kontekst matn mazmuniga e'tibor berish va unga tayanish qobiliyati demakdir; Kontekst yondashuvida asosiy e'tibor matnga qaratiladi.Shunday ekan,matn muallifining tarjimayi holi,dunyoqarashi ,ijodkorning o'ziga xos tomonlariga tayangan holda tahlil qilinadi.Masalan,bu yondashuvga misol tariqasida G'afur G'ulomning serqirra ijodidan ayrim asarlarni tahlil qilamiz. Bilamizki, chinakam san'at asarlari tili xalqchillik ruhi bilan sug'orilgan bo'ladi,ya'ni asarda qo'llanilgan har bir so'z ,jumla,tasvir vositalari so'z o'yinlari kitobxonlar ommasiga tushunarli holatda ifodalaniadi.G'afur G'ulomning haqiqiy pedagog sifatida o'sib kelayotgan yosh avlod taqdiri uchun qattiq qayg'urganligi uning betakror asarlarida o'z ifodasini topadi:

Maktab qayoqda deysiz!

Nonning hatto o'zi yoq,

Bo'z yaktak ,yirtiq ishton,

Eshiksiz,o'tsiz,nursiz,

Vayronalar qup-quruq,

Xalq tentirar parishon

"Bayram maktubi"nomli mazkur she'rini kontekst yondashuv asosida tahlil qilsak, bunda ko'z oldimizda matn muallifining hayoti ,turmush

tarzi, orzu-umidlari gavdalanadi. Dahshatli urushning noxush manzaralari namoyon bo'ladi. Ota-onasidan erta yetim qolgan yosh G'afur allaqachon eski maktabda o'qishni tashlab, tirikchilik payiga tushgan, xalqning turmushi qiyinlashgan. Matn muallifi o'sha og'ir, dahshatli kunlarni eslaydi, ichki tuyg'ularini bayon qiladi. Ota-onasidan erta ajralgan, endigina o'n besh bahorni ko'rgan G'afur singillari bilan qoldi. Bu oilada eng kattasi G'afur bo'lganligi bois, u ro'zg'or tebratishi, singillariga qarashi lozim edi:

Yodimda yoshligimning nihollik chog'i edi,
Bo'z ko'ylak, yalang oyoq, yetimman aftodahol,
Qo'riqchilik qilardik, kimningdir bog'i edi
Bir chaylada men bilan Nazir ota degan chol--

deya eslaydi shoir o'sha tentirab yurgan yillarini "Avgust" she'rida. Boy eshigida yugurdak bo'lib yurgan G'afurni boshini kim ham silardi. Qorni och, oyoqyalang, uvada kiyimli xizmatkor bolaning kelajagini kim ham o'yildi. Demak, kontekst yondashuvi asosida shunga diqqat qilish lozimki, matn muallifining hayotiy tajribasi bilan matn o'rtasida uzviylik, o'zaro bog'liqlik mavjud. G'afur G'ulomning hikoyalarini ham immanent va kontekst yondashuvlari asosida tahlil qilish mumkin. Masalan, 5-sinf adabiyot darsligida mavjud bo'lgan "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasini olsak; Hikoya sarlavhasidan so'ng "voqeiy hikoya" jumlasini o'qiyamiz. Bunda muallif bevosita o'zi guvohi bo'lgan voqea haqida so'zlab beradi. Bu esa immanent va kontekstual yondashuvlar tahlilda juda qo'l keladi. Muallif o'zi yozgan asarda hayotiy kechmishlaridan bir manzarani tasvirlab beradi. Asarni kontekst yondashuvi asosida tahlil qilishda eng avvalo, matn yuzasidan lug'at so'zlar qatorini tashkil etish juda yaxshi samara beradi. Chunki matnda tushunilishi qiyin bo'lgan so'z va iboralar ko'p. Jumladan,

-qush uyqusi-juda kam uxlash
turmuchlab-buklab
anqoga shapig'-nihoyatda tansiq, kam
qut-boyamut-yetarli ovqat
chavati non-oshirilmagan xamirdan qilinadigan yupqa non
ayolmand-ko'p bolali
sirach-kosiblar ishlatadigan yelim
hammol-yuk tashuvchi mardikor
g'ulomgardish-hovli darvozasi yonida qullar yashaydigan kulba

Bu matnni kontekst yondashuvi asosida tahlil qilmoqchi bo'lsak, ijodkor boy mazmunga ega bo'lgan matn tuzgan. Unda dialogdan keng foydalangan. Matndagi ikki obrazning ijobiy va salbiy xususiyatlarini suhbat jarayonida namoyon bo'lgan. Roqiya buvi- ijodkor nazdida barcha o'zbek ayollari qiyofasining tasviri. Quyoshning taftida toblanib, yuzlari qoraygan, qora mehnatdan qo'llari qadoq bo'lgan bu ayol -hayotining mazmunini ana

shu to'rtta yetimda deb biladi. Urush yillari, ocharchilik, xalq hayotining mashaqqatlari katta mahorat bilan bayon qilinadi. Muallif halol topib kun ko'rish naqadar lazzatli ekanligi, mashaqqatsiz taomda ta'm bo'lmasligiga, halol luqmaga va tarbiyaga alohida ishora qiladi. Uning nazdida, baxtli bo'lish kaliti-mehnatda va tinchlikda. Kontekst yondashuviga asosan, matn muallifining o'ziyama juda mehnatkash hamda jonkuyar. Buni biz G'afur G'ulomning tarjimai holi asnosida bilamiz, ya'ni oilasini boqish uchun aravakashlik qilganligi, bosmaxonada harf teruvchi bo'lib kun ko'rganligi haqidagi ma'lumotlarni o'qiganmiz. Ayni o'rinda matn g'oyasidan kelib chiqib, ijodkorning o'ziyama o'ta mehnatkashligiga alohida urg'u berishi kerak. Bundan tashqari matn mohiyatida tarbiyaga ham alohida urg'u berilgan-ki, buni Roqiya buvi va o'g'rining nutqida kuzatamiz. O'zbek ayollariga xos bo'lgan bolajonlik, mehmondo'stlik, g'amxo'rlik, soddalik singari qator fazilatlar barobarida, yetim bolalar taqdirini o'ylab uxloymasligi muallif tomonidan katta mahorat bilan hikoya qilingan. Nochorlikdan o'g'rilik qilishga majbur bo'lgan o'g'rining esa andishali va farosatli ekanligi ham kitobxonni o'ziga jalb qiladi. Demak, kontekst yondashuvida matn muallifining hayotiy tajribasi bilan matn o'rtasida uzviylik, o'zaro bog'liqlik mavjudligi muhim sanaladi. Aynan asar matnini tahlil qilishda muallif tasvirlagan davr albatta inobatga olinadi.

Adabiyot darslarida immanent yondashuvidan ham keng foydalansa, o'quvchilar o'zlashtirishida samarali natija kuzatiladi. Immanent atamasini fanga birinchilardan bo'lib nemis olimi Immanuel Kant olib kirdi. Kant axloqni shaxsning immanent sifatlaridan biri deb hisobladi.

Immanent - o'rganilayotgan ob'ektning tabiatiga, uning ichki dunyosiga, matndan tashqari hissiyotlarga xosdir. Immanent yondashuv yoki tahlil so'zning mazmuniga muvofiq asarning mohiyati va tuzilishiga, uning rasmiy elementlariga, ularning munosabatlariga va vazifalariga qaratilgan matndan tashqariga chiqishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv tamoyillari 1920-yillarda A.P. Skaftymovning fikriga ko'ra, «Asar kompozitsiyasi o'z-o'zidan uni talqin qilish me'yorlariga ega va shuning uchun asarni tashkil etuvchi barcha birliklarni to'liq kuzatgan holda, rasmlar, epizodlar, sahnalar, muallifning tushuntirishlari va boshqalar)ni o'z ichiga oladi. Immanent yondashuvni bir necha bor M.L. Gasparov tomonidan tahlil qilingan va u tomonidan «Yana bulutlar ustimda ...», va «Tahlil usullari» maqolalarida keltirilgan. M.Yu. Lotman bu yondashuvni monografik deb atadi va matnni «birinchi so'zdan oxirgi so'zgacha» dastlabki ko'rib chiqish sifatida tan olgan. Immanent yondashuvi matn tahlili bilan aloqador texnologiya sanaladi. Ilmiy ma'lumotlarda «immanent» atamasi «Tashqi ta'sirlardan qat'iy nazar, ob'ektning o'ziga xos tabiatiga ega «deb beradi. Ya'ni immanent yondashuvi faqat matnning ichki mazmuni va tuzilishiga e'tibor qaratadi, matnda mavjud

bo'lgan tomonlarga tayanadi. Immanent so'zning mazmuni va tuzilishiga ,ularning munosabatlariga qaratilgan matndan tashqariga chiqishni nazarga tutadi. Bunda matndagi obrazlarning ichki dunyosi tahlil qilinadi. Ayni o'rinda matndagi obrazlar- Roqiya buvi va o'g'rining tabiati ,o'ziga xos xususiyatlari, ularning ichki dunyosi, dunyoqarashi immanent tahlil sanaladi. Yana shuni alohida aytish joizki, bunda ijodkor insonlar qiyofasini shu ikki qahramonda aks etgan. Ya'ni mehnatkash ,halol inson qiyosasini Roqiya buvi misolida ,andishali va vijdonli kishi sifatida o'g'ri obrazini tanlagan. Ikki suhbatdoshning dardlari, orzu-umidlari, kelajakka ishonch singari beg'ubor tuyg'ulari hamohang bo'lganligi bois ham ular yurakdan suhbatlashishardi. O'zbek ayollariga xos bo'lgan soddalik bilan aytilgan " E, mening o'g'rigina bolam..." degan Roqiya buvining erkalatib aytilgan so'zlari ham matn tahlilida muhim sanaladi. Chunki shu birgina so'z bu ayolning tabiati ,fe'l-atvoridan darak beradi. Bir parcha non bilan inson qorni to'yadi, lekin yetim bolalar taqdiri ,ularning turmushidan xavotir oladigan Ona kechalari uxlolmay to'lg'anib chiqadi. G'afur G'ulom mazkur obrazning adabiy portretini katta mahorat bilan chizadi. Aynan immanent tahlilda mant mazmuni muallif hayoti ,turmushi bilan bevosita bog'liq. Bu holat esa o'quvchiga mant mohiyatini chuqur anglashga yordam beradi. Og'zaki va badiiy matnlarni o'zlashtirishning turli yo'llari mavjudki, ilmiy manbalarda o'ziga xos holatda tahlil qilinadi. Shu bilan birga ,zamonaviy adabiy tanqidida og'zaki badiiy asarlarga nisbatan umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi yondashuvlar aniq ko'rinadi va ko'pincha bevosita shakllantiriladi. Asarlarni o'rganish metodologiyasi va usullarni tavsiflovchi ilmiylik, tahlil, talqin kabi tushunchalar birlashtiriladi. Zero, matnni o'rganishning immanent va kontekstual yondashuv usullari adabiy tanqid olamiga kirib keldi. Adabiy tanqid immanent va kontekstual yondashuvlarni adabiyot darslarida mantnni tahlil qilishning eng samarali usullaridan biri deb biladi.

Ayni o'rinda shuni ham ta'kidlash darkorki, adabiyot darslarida sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida, kitobxonlar anjumani, badiiy asar tahlili, konferensiya darslari singari bir qator tadbirlarni tashkil qilishi mumkin. Bo'lajak o'qituvchilar o'quvchilarning ma'nan va axloqan yetuk ,keng dunyoqarashli bo'lishlarida adabiyot darslarining ahamiyati beqiyosligini chuqur anglagan holda, quyidagilarga alohida e'tibor berishlari kerak;

- eng avval kitobga muhabbat uyg'otish;
- kitobni tanlab o'qishga o'rgatish;
- o'quvchilar o'rtasida do'stona raqobatni yaratish;
- bahs-munozara odobini tushuntirish;
- o'quvchilarni vatansevarlik ruhida tarbiyalash;
- sinfdan tashqari intellektual faoliyatni tashkil etish;

-ma'naviy-axloqiy tarbiya garovi sifatida o'quvchilar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

Bugungi zamonaviy yosh avlodni tarbiyalash, biz, pedagoglar oldida juda dolzabr vazifalarni qo'yadi. O'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama barkamol, salohiyati baland, irodasi baquvvat bo'lib yetishi uchun keng jamoatchilik o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatimizni yuksak darajada ko'tarishning ahamiyati beqiyos. Ma'naviy-axloqiy tarbiya va milliy mafkura xalqning maqsadlarini ifodalay ekan, demak milliy istiqlol mafkurasini xalqimiz qalbi va ongiga singdirish yoshlikdan boshlanadi va yillar davomida to'ldirib boriladi. Shu sababli, bu maqsad ta'lim-tarbiya sohasida asosiy vazifa bo'lib sanaladi. Adabiyot xalqning asliy orzu-intilishlarini, hayotiy ko'rinishlarini o'zida aks ettiradi. Insoniyat tarix sahifalarini varaqlaganida, beixtiyor ma'naviy-madaniy yodgorliklarni o'rganishga ehtiyoj sezadi. Umri davomida unga tayanadi, undan xulosa chiqaradi va yosh avlodga o'rgatadi. Bu borada o'qituvchi pedagoglar yelkasiga mas'uliyat yuklatiladi. Yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash asosiy tamoyil qilib olinadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida bu sohadagi vazifalarni amalga oshirishda sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, ularning yaxlit tizimini yaratish zarur. O'sib kelayotgan yosh avlod milliy qadriyatlar, milliy istiqlol mafkurasini singari g'oyalarni darsdan tashqari mashg'ulotlarda amalga oshirish asosiy maqsad bo'lmog'i lozim. Kelajak avlodni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, undan faxrlanish hissini uyg'ota bilish, Vatan boyliklarini saqlash salohiyatini mustahkamlash maqsadida milliy g'urur va milliy o'zlikni anglash tamoyillarini yoshlar ongiga singdirishlari lozim. O'z-o'zini tarbiyalash, o'zini kerakli inson deb his qilish tuyg'ularini o'sib kelayotgan yosh avlod shuuriga aylantirish bugungi zamonaviy pedagoglarning asosiy vazifalaridandir. Shu asosda inson kamolotining o'zi ijtimoiy muhitni sog'lomalashtirish ehtiyojini keltirib chiqaradi va shaxsning barkamollikka bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi. Inson ruhiy olamining rivojlanishi uning faoliyatida o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni yo'nalishini, mazmun, shakl va metodlarni ijtimoiy zaruriyatga aylantiradi. Shaxsning o'z-o'zini tarbiyalashi o'zligini namoyon qila olishida, hayotda o'z o'rnini topa olishida uning ijtimoiy faol o'rnini belgilovchi ahamiyat kasb etadi. Demakki, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyalanishida uni o'rab turgan sog'lom muhit ham alohida o'ringa ega. G'afur G'ulom asarlari aynan o'zida insoniylik tuyg'ularini mujassam qilgan, komillik sarhadlari bilan sug'orilgan adabiyotimizning bebaho xazinasini sanaladi. Zero, muallif qahramonlari o'zini Vatan, el-yurt sha'ni, qadr-qimmatini uchun jonini qalqon qilishga tayyor turguvchi o'zbek farzandlaridir.